

प्रासादिक गळ्याचा गायक
पं. डी. व्ही. पलुस्कर

मी पं. डी. व्ही. पलुस्करांचा पहिला कार्यक्रम ऐकला,
तो कावसजी जहाँगीर हॉलमध्ये. मी त्या वेळी गुरुकुल पद्धतीने गाणे शिकण्यासाठी पं. नारायणराव
व्यास यांच्या घरी राहत असे. पं. पलुस्कर हे नानांचे गुरुबंधू. त्यामुळे मुंबईत त्यांचा कार्यक्रम
म्हटल्याने ते नानांकडेच उतरायला आले होते. नाना व मोठी माणसे त्यांना 'बापू' म्हणत असत.
आम्ही इतर सर्वजण अर्थातच त्यांना 'बापूराव' म्हणून संबोधत असू.
कावसजी जहाँगीर हॉलमध्ये 'सूरसिंगार'तर्फे त्यांचा सकाळचा कार्यक्रम होता. मी त्यांच्याबरोबरच
हॉलवर गेलो. अगोदर एक-दोन कलाकार व शेवटी बापूराव जाताना ते मला म्हणाले, "आज
राधिका मोहन याचा सरोदचा कार्यक्रम आहे. आम्ही हॉलवर पोहोचलो. तेव्हा पहिल्या कलाकाराचे
गाणे संपले होते. त्यानंतर सरोद व शेवटी बापूराव. संबंध हॉल भरला होता. आम्ही दोघे पहिल्या
रांगेच्या समोरून ग्रीन रूमकडे निघालो. बापूरावांना पाहताच सर्व लोक उठून उभे राहिले. लहान
वयात त्यांनी मिळवलेले नाव आणि पं. विष्णू दिगंबररांचे सुपुत्र असल्यामुळे त्यांचा असा आदरयुक्त
सन्मान सगळीकडे होत असे. उभे राहिलेल्यांत राधिका मोहन पण होते. ते एकदम पुढे झाले व
बापूरावांना म्हणाले, "आप यहाँ बैठना। हम और जगह बैठते है।" बापूरावांनी विचारले, "आप ख
डे क्यों?" त्यावर ते म्हणाले, "आपको देखके सभी खडे हो जाते है। आप पं. विष्णू दिगंबरजी के
सुपुत्र और बडे कलाकार है। आपको देखके हम कैसे बैठ सकते है?" समोरच्या कलाकारांमध्ये
बरेच आग्रेवाले आणि बासरीवादनाचे जनक पं. पन्नालाल घोष हेही होते. इतर घराण्यांचेही पुष्कळ
कलाकार होते. बापूराव स्टेजवर आले व गायला बसले तेव्हा टाळ्यांचा नुसता कडकडाट झाला.
बापूरावांच्या साथीला तबला, हार्मोनियम होतीच; परंतु एका बाजूला व्हायोलिनवर पं. डी. के.
दातार व दुसऱ्या बाजूला सारंगीवर पं. रामनारायण होते, अशा प्रकारे व्हायोलिन व सारंगी ही दोन्ही
वाद्ये एकाच वेळी साथीस असणारा हा बहुधा पहिलाच कार्यक्रम असेल! सर्व वाद्ये मिळाल्यावर
'देसी' राग सुरू झाला. 'सा' लावला की सभा जिकण्याचे सामर्थ्य बापूरावांच्यात होते. तीन-चार
आलाप, साधे परंतु सर्वांच्या मनाचा ठाव घेणारे ख्याल सुरू झाल्यावर 'ग्वाल्हेर'च्या पद्धतीनुसार
दोनदा स्थाई व दोनदा अंतरा त्यांनी म्हटला व मग आलाप, बोल आलाप, अंतऱ्यावर आलाप,
लयीच्या बोलताना, ताना व द्रुत बंदिश. त्या 'देसी'ने श्रोत्यांना तासभर मंत्रमुग्ध करून सोडले.
प्रसन्न मुद्रा, प्रसन्न वाणी सर्व सोपे असूनही उच्च दर्जाचे असे ते गाणे होते. देसी रागातील त्या
स्वरांनी कित्येकांचे डोळे पाणावले.

उत्तर हिंदुस्थानात पलुस्करांना इतका मान होता की, त्यांच्या पायाला स्पर्श करण्यासाठी रांगा
लागत. १९५४ साली कोलकात्याला संगीत परिषदेत सुरश्री केसरबाईंच्या नंतर बापूरावांना गावे
लागले. बाईंनी 'बसंत' फार चांगला गायला होता. त्या गाण्यावर बापूरावांनी 'खंबावती' असा काही
रंगवला की, केसरबाईंनी त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांची पाठ थोपटली. त्या आधी जवळजवळ १५
वर्षांपूर्वीची गोष्ट! बापूराव तेव्हा १९ वर्षांचे होते. ते नुकतेच मैफलीत गाऊ लागले होते. तेव्हा

गजाननराव वाटवे यांचे भावगीत गायनात नाव झाले होते. पुण्याच्या शिवाजी मंदिरात गणेशोत्सवात त्यांचा कार्यक्रम ठरला होता. परंतु त्यांच्या आईचे त्याच दिवशी निधन झाल्यामुळे त्यांच्याऐवजी कोणाला आणावे, असा प्रश्न मंडळाला पडला व शेवटी वाटव्यांच्या ऐवजी बापूरावांना आणावयाचे ठरले. सुगम संगीत ऐकण्यासाठी आलेली मंडळी शास्त्रीय संगीत कसे ऐकतील, अशी धाकधुक कार्यकर्त्यांना वाटत होती; परंतु बापूरावांनी 'मालगुंजी' रागाने सुरुवात केली व दहा मिनिटांतच त्यांच्या आवाजाने श्रोते धुंद झाले. ही मैफल शेवटपर्यंत खूपच रंगली. तेव्हा हा पुढे खूप मोठा गायक होणार याची सर्वांना खात्री पटली.

पुढे संपूर्ण हिंदुस्थानभर केवळ प्रमुख शहरातच नाही तर छोट्या-छोट्या गावातही त्यांचे खूप कार्यक्रम झाल्याची नोंद आहे.

आणखी एक अत्यंत प्रतिष्ठेचा आणि जेथे आपली कला अत्यंत विश्वासाने मांडणे आवश्यक होते, असा बापूरावांचा एक कार्यक्रम प्रो. बी. आर. देवधर यांच्या हॉलमध्ये झाला. देवधरांची पलुस्कर पुण्यतिथी सात दिवस अहोरात्र चाले. त्यात बडे गुलाम, कुमार गंधर्व, रविशंकर, विलायतखाँ, अलि अकबर, अल्लारखाँ, तिरखवाँ असे अतिरथी- महारथी येत व हजेरी लावत. मात्र या विष्णू दिगंबरांच्या पुण्यतिथीला त्यांचेच सुपुत्र बापूराव पहिल्यांदाच गाणार होते. त्या दिवशी सर्व घराण्यांचे उस्ताद, पंडित व जाणकार यांनी हॉल फुलून गेला होता. कार्यक्रम सुरू होईपर्यंत बापूरावांच्या सर्व गुरुबंधूंना खात्रीबरोबरच थोडी भीती पण वाटत होती. ग्रीन रूममध्ये देवधर मास्तर जातीने सर्व व्यवस्था पाहत होते. थोड्यात वेळात माझकवरून "आता डी. व्ही. पलुस्कर रंगमंचावर येत आहेत" असे निवेदन झाले आणि हॉलमध्ये शांतता पसरली. दोन तंबोऱ्यांमध्ये बापूरावांची लहानशी मूर्ती डोळे मिटून आपल्या पित्याचे स्मरण करीत असावी!

अल्लारखाँनी तबला मिळवून घेतला आणि मियाँ मल्हारचा 'सा' खालचे दोन्ही निषाद घेऊन बापूरावांनी लावल्यावर संबंध सभागृहात 'अहाहा'ची लाट पसरली. ख्यालानंतर ध्रुत चिजेने तर कमाल केली. नंतरचे भजन फारच सुंदर झाले. टाळ्यांच्या कडकडाटात गाणे संपले.

१९५० साली 'बैजू बावरा' चित्रपट काढायचे ठरले. त्याची संगीत-दिग्दर्शनाची जबाबदारी नौशाद यांच्याकडे होती. त्यातील शास्त्रीय संगीताच्या जुगलबंदीकरिता तानसेनला उ. अमीर खाँ यांचा आवाज ठरला. बैजूला आवाज कोणाचा द्यायचा याचे उत्तर उ. अमीरखाँसाहेबांनी "बैजूके लिये हिंदुस्थानमें एकही आवाज है, वह है पं. डी. व्ही. पलुस्करजीका।"- असे उत्तर दिले.

नौशादजींनी त्यांच्यावर शिक्कामोर्तब केले. बापूरावांना तसे कळवून, त्यांची संमती घेऊन, त्यांच्या आवाजाची चाचणी घेण्यासाठी त्यांना मुंबईला बोलावण्यात आले. ज्या दिवशी ही चाचणी घेण्याचे ठरले होते, त्या दिवशी सकाळी बापूराव पुण्याहून आले. संध्याकाळी बरोबर ५ वाजता नानांच्या प्रशस्त हॉलमध्ये एका बाजूला उ. अमीरखाँ, नौशादजी, चित्रपट निर्माते विजय भट आणि दुसऱ्या बाजूला नाना, पं. शंकरराव व्यास इ. मंडळी बसली. काळी दोनचे तंबोरे लावूनच ठेवले होते.

तंबोऱ्यावर एका बाजूला पं. वसंतराव राजोपाध्ये व दुसऱ्या बाजूला मी! तबल्याला ऐतवडेकर. तंबोरे वाजू लागले व बापूराव आतल्या खोलीतून आले. सर्वांना नमस्कार करून दोन तानपुऱ्यांत बसले. नौशादजींनी त्यांना १५ मिनिटे एखादी चीज म्हणण्यास सांगितले. बापूरावांनी 'मारू कवन काज' ही मारव्यातील चीज म्हणावयास सुरुवात केली. सगळे जण एकाग्र होऊन तो मारवा ऐकत होते. वरच्या रिषभानंतर जेव्हा बापूरावांनी सां लावला, तेव्हा सगळ्यांनी वाहवा केले. पुढच्या आठवड्यात रेकॉर्डिंग करण्याचे ठरले. मी बापूरावांना तेव्हाच सांगितले की, मी रोज तुमच्याबरोबर रेकॉर्डिंगला येणार.

रेकॉर्डिंगच्या त्या आठ-दहा दिवसांत बापूरावांची व माझी चांगलीच गट्टी झाली.

मी पार्ल्याला वरचेवर जात असे. तेव्हा शास्त्रीय संगीताचे कार्यक्रम गणपती, कोजागिरी अशा निमित्ताने होत. तिथल्या कार्यकर्त्यांना कोजागिरीला पं. डी. व्ही. पलुस्करांना बोलवावे अशी फार इच्छा होती. परंतु थोडक्या बिदागीत ते येतील की नाही अशी भीती त्यांना वाटत होती. मला

त्यांनी हे सांगितल्यावर मी त्यांना म्हटले, “बापूराव कोजागिरीला रिकामे असले तर त्यांना तुमच्या बिदागीत नक्की आणतो.” मी लगेच बापूरावांना पुण्याला पत्र लिहिले. चार दिवसांनी उत्तर आले की, “मी कार्यक्रम स्वीकारलाय.” मला आनंद झाला.

कोजागिरीच्या दिवशी हॉल खचाखच भरलेला. मी व शरद साठे तंबोन्याला आणि पं. डी. के. दातार व्हायोलिनला होते. दातार जेव्हा जेव्हा साथीला व्हायोलिन वाजवत, तेव्हा तेव्हा बैठक आणखी रंगतदार होई. सुरुवातीला ‘पूरिया’ राग गायल्याचे आठवते. पुढे मध्यंतरापर्यंत कार्यक्रम खूपच रंगला. विश्रांतीनंतर पुढे दोन तास बापूराव गायले. ती चारएक तास चाललेली बैठक पुढे कित्येक दिवस लोकांच्या चर्चेत होती.

पुढे बापूराव परदेशात म्हणजे चीनला गेले, तेव्हा त्यांच्याबरोबर उस्ताद अब्दुल हलीम जाफरखान, पं. रामनारायण, पं. प्रेमवल्लभ वगैरे बरेच कलाकार होते. तेथे वेगवेगळ्या शहरांत त्यांचे ६०-७० तरी कार्यक्रम झाले. ते सर्व यशस्वी झाले व शेवटी चीनचे सर्वेसर्वा चारु एन् लाय यांच्या हस्ते सर्व कलाकारांचा गौरव करण्यात आला. बापूराव कार्यक्रमासाठी जेव्हा पुण्याहून पं. नारायणराव व्यास यांच्याकडे येत, त्या वेळी त्यांना आंधोळीला पाणी काढून देणे, चहाचे पाहणे, त्यांचे पाय चेपणे, अशा त्यांच्या सेवेला मी असे. त्या काळात त्यांच्या स्वभावाचे काही काही पैलू मला जवळून पाहता आले. एकदा नानांच्या घरी गप्पा मारताना बापूरावांनी एक वेगळाच प्रसंग वर्णन करून सांगितला. “एकदा मी आणि माझे साथीदार वाद्यांसह पाटण्याहून अम्बेसेडर गाडीतून जात असताना दुपारी चारच्या सुमारास एका बंदूकधारी माणसाने आमची गाडी थांबवली व तो म्हणाला, ‘डरना नहीं। मैं बोलता हूँ, वहाँ चलो।’ बंदूक दिसल्यामुळे विरोध करण्याचा प्रश्नच नव्हता. मला वाटलं, पाटण्याला जे पैसे मिळाले, ते लुटण्याचा डाव असावा! परंतु काही विचारण्याची सोय नसल्यामुळे तो सांगत होता तिकडे जात होतो. शेवटी एका ठिकाणी गाडी थांबवायला सांगून त्याने दोन-तीन हाका मारल्या. तेव्हा त्यांचा मुख्य दरोडेखोर हातात फुलं घेऊन समोर उभा राहिला.

माझ्या हातात फुलं देऊन त्याने नमस्कार केला व म्हणाला, “मैंने आपके पिताजी का गाना और उनके भजन सुने हैं। आप भी बहुत सुंदर भजन गाते हैं। पटना में आपका प्रोग्रॅम था। लेकिन वहाँ मैं नहीं आ सकता। इसलिये मैं इन आदमीओं को भेजकर आपको यहाँ लाया हूँ। आप यहाँ ही दो-तीन भजन हमको सुनाना।” लगेच त्यांच्या लोकांनी तिथे बैठक मांडली.

मी साथीसह तीन भजने गायलो. गायल्यानंतर पुन्हा त्यांनी पाय पकडले व बिदागीचं एक पाकीट मला दिलं व ही गोष्ट कोणालाही सांगू नका, असं सांगितलं. म्हणून ही गोष्ट कित्येक वर्षे त्यांनी ही गोष्ट कोणालाच सांगितली नव्हती. १९४७ सालापासून जवळजवळ ५५ सालापर्यंत बापूराव जेव्हा जेव्हा मुंबईला येत, तेव्हा तेव्हा मी त्यांच्या सेवेला असे आणि त्यांच्या कार्यक्रमात पाठीमागे तंबोन्याला बसत असे. १९५४ साली २४ जानेवारीचा ‘षण्मुखानंद संगीत सभा’ हा कार्यक्रम मला आठवतो. हा उत्सव सात दिवस चालायचा, त्यात सहा दिवस कर्नाटकी संगीत व शेवटच्या दिवशी उत्तर हिंदुस्थानी संगीताच्या कार्यक्रमात बापूरावांचे गाणे झाले. पहिला राग झाल्यावर बापूरावांनी ‘सिंहेद्रमध्यमा’ रागातील ‘निंदु चरणमूले रामा’ हे भजन गायले. ते सर्वांना इतके आवडले की कितीतरी वेळ टाळ्या थांबत नव्हत्या.

बापूरावांचे कार्यक्रम, त्यांच्या रेकॉर्ड्स, भजने सर्व हिंदुस्थानभर गाजत होती. वयाच्या केवळ ३४ व्या वर्षात एवढी प्रसिद्धी मिळाली होती; पण नियती काय करील याचा नेम नसतो. २६ ऑक्टोबर १९५५ रोजी दसऱ्याच्या दिवशी या महान गायकाचे निधन झाले. त्यांच्या निधनाची बातमी समजताच संपूर्ण संगीतविश्व हादरून गेले.

पं. शंकर अभ्यंकर

(पूर्व प सिध्वा : लो कसत्ता, ३० नोव्हेंबर २००७)